

УДК 351.86

А. О. Бойко,
заступник начальника відділу Держгеокадастру у Деражнянському районі
Головного управління Держгеокадастру у Хмельницькій області, м. Хмельницький

АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

А. Boyko,
Deputy Head of the State Geocodraw Department in the Derazhnyansky District
of the General Directorate of the State Geocodistra in Khmelnytskyi Oblast, Khmelnytskyi

ANALYSIS OF MODERN GOVERNMENT POLICY IN LAND RELATIONS IN UKRAINE

У статті зазначено про необхідність дослідження поточного стану державної політики в сфері земельних відносин, визначення основних тенденцій змін в історичній ретроспективі зумовлено закономірностями розвитку соціально-економічних систем, теорії прийняття та реалізації управлінських рішень у стратегічній перспективі, гарантування досягнення прогнозованих результатів, які призведуть до якісних зрушень і розвитку земельних відносин в Україні. Наголошено, що ефективність державної політики в будь-якій сфері не може бути забезпечена достатньою мірою без належного всебічного аналізу сучасного стану, в якому знаходиться об'єкт управління. Розкрито зміст загальної характеристики стану розвитку земельних відносин за окремими напрямками діяльності Держгеокадастру України та використано аналітичні та статистичні матеріали за 2014–2017 рр. Проведено соціологічне опитування службовців органів місцевого самоврядування та посадових осіб об'єднаних територіальних громад Хмельницької області з метою встановлення перспективних напрямів формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин. Зазначено, що проведений аналіз сучасного стану державної політики в сфері земельних відносин України дозволив сформулювати матрицю стратегічних завдань за напрямками державної політики на основі їх пріоритетності, що дозволить підвищити ефективність формування і реалізації державної політики в сфері земельних відносин.

The article states that the necessity of studying the current state of state policy in the field of land relations, determining the main trends of changes in the historical retrospective due to the laws of the development of socio-economic systems, the theory of the adoption and implementation of managerial decisions in the strategic perspective, guaranteeing the achievement of projected results, which will lead to qualitative shifts and development of land relations in Ukraine. It is emphasized that the effectiveness of state policy in any sphere can not be sufficiently provided without proper comprehensive analysis of the current state in which the object of management is located. The content of the general characteristics of the state of development of land relations for certain areas of activity of the State Geodetic Committee of Ukraine is disclosed and the analytical and statistical materials for 2014–2017 are used. A sociological survey of local government officials and officials of the combined territorial communities of Khmelnytsky region was conducted to establish promising directions for the formation and realization of the state policy in the field of land relations. It is noted that the analysis of the current state of state policy in the field of land relations of Ukraine allowed to formulate a matrix of strategic tasks in the areas of state policy on the basis of their priority, which will increase the efficiency of the formation and implementation of state policy in the field of land relations.

Ключові слова: державна політика у сфері земельних відносин, реалізація державної політики в сфері земельних відносин, соціологічне опитування, перспективні напрями формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин.

Key words: state policy in the field of land relations, implementation of state policy in the field of land relations, sociological survey, prospective directions for the formation and implementation of state policy in the field of land relations.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Необхідність дослідження сучасної державної політики у сфері земельних відносин, визначення основних тенденцій змін в історичній ретроспективі зумовлено

закономірностями розвитку соціально-економічних систем, теорії прийняття та реалізації управлінських рішень у стратегічній перспективі, гарантування досягнення прогнозованих результатів, які призведуть до

якісних зрушень і розвитку земельних відносин в Україні.

Ефективність державної політики в будь-якій сфері не може бути забезпечена достатньою мірою без належного всебічного аналізу сучасного стану, в якому знаходиться об'єкт управління. Адже без конкретного, адекватного реальній ситуації, що склалась діагностування і логіко-семантичного визначення і структуризації проблем, протиріч, недоліків у функціонуванні сфери земельних відносин, априорі є неможливим формування та реалізації державної політики спроможної розв'язувати увесь комплекс соціально-економічних завдань спрямованих на розвиток земельних відносин пов'язаних із володінням, користуванням, розпорядженням земельними ресурсами.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що дослідженню процесів формування та реалізації державної політики у сфері земельних відносин в Україні присвячені роботи дослідників: Боклага В.А., Титаренка Т.Г., Петрука О.В., Шарого Г.І. та ін.

Механізми державного управління земельними ресурсами та регулювання земельних відносин розглядали Маліхін Д.М., Сердюк С.А., Євграфов О.Є., Ковальський М.Р., Набока К.О., Пресіч П.В., Шапоренко О.І. та ін. Державне управління земельними ресурсами територіально-адміністративних одиниць вивчали науковці Бізюк С.В., Матюшенко О.І., Новаковська І.О., Охрій О.П., Пересоляк В.Ю., Сташенко В.Ю., Строкань В.І., Циплухіна В.С., Чеботарьова О.К. та ін. Розбудовою системи державного управління земельними відносинами займалися Боклаг В.А., Прокопович Т.Г., Шарий Г.І. та ін. Низка наукових праць, в яких авторами було здійснено спроби проаналізувати окремі аспекти формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин свідчить що дослідниками було використано методологічні підходи, які не дозволили комплексно та всебічно охарактеризувати стан реалізації державної політики в сфері земельних відносин, що пов'язано в першу чергу із відсутністю чітко визначених напрямів та показників за яким здійснювалось діагностичні дослідження, недостатньо були використані методи експертних оцінок.

Також слід відзначити, що в Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року [1] відсутні кількісно-якісні показники, які підтверджують зміст причин виникнення проблеми, які необхідно розв'язувати програмним методом, відсутні кількісно-якісні орієнтири, за якими необхідно здійснювати оцінку очікуваних результатів виконання програм та визначати її ефективність. Отже, усе вищезазначене доводить доцільність щодо проведення дослідження з визначення сучасного стану державної політики в сфері земельних відносин України.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті полягає в аналізі сучасної державної політики у сфері земельних відносин в Україні та проведення соціологічного опитування службовців органів

місцевого самоврядування, посадових осіб об'єднаних територіальних громад Хмельницької області з метою встановлення перспективних напрямів формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Як переконливо свідчить проведений нами аналіз складових державної політики в сфері земельних відносин у попередніх наукових публікаціях, застосування програмно-цільового підходу в процесах формування і реалізації комплексу управлінських заходів буде мало ефективним без чіткого структурування та систематизації за пріоритетністю комплексу проблем та напрямів їх вирішення. Адже саме системний та ситуаційний підходи дозволять сформувати дієвий комплекс механізмів державного управління відповідно до ієрархічно впорядкованих цілей та завдань державної політики в сфері земельних відносин та досягнути із оптимальним використанням наявних ресурсів максимального можливого прогнозованого результату в справі розвитку земельних відносин в Україні.

Проблема формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері ускладнюється ще й низкою ендегенних та екзогенних факторів, які відображають динаміку, полівекторність, комплексність негативних процесів що обумовлюють складну геополітичну, соціально-економічну, політичну ситуацію в Україні. Так, військова агресія з боку Росії, яка призвела до втрати частини східних територій, Автономної Республіки Крим, погіршення соціально-економічної ситуації в Україні, довела до зубожіння більшу частину населення України, загострення політичного протистояння між олігархічно-кримінальними провладними угрупованнями, поширення і поглиблення корупції в органах державної влади, усе це зумовлює необхідність вироблення дієвого комплексу заходів спрямованих на пріоритетні напрями подолання загроз і викликів у сфері земельних відносин, концентрації зусиль держави і громадськості на першочергових завданнях і акумулюванні обмежених ресурсів і їх використання відповідно до їх пріоритетності.

Відповідно до завдань нашого дослідження з метою визначення і систематизації за пріоритетністю основних чинників що зумовили виникнення проблем у сфері земельних відносин та перспективних напрямів їх подолання були застосовані блок соціологічних методів — соціологічного анкетування та експертних оцінок; блок аналітичних методів — методи математичної статистики, кореляційного та факторного аналізів, метод сумарної бальної оцінки для визначення рейтингу наявних чинників та напрямів формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин України з урахуванням вимог спеціальної літератури [2—9].

Також для загальної характеристики стану розвитку земельних відносин за окремими напрямами діяльності Держгеокадастру України нами були використані аналітичні та статистичні матеріали за 2014—2017 рр.

Реалізація блоку соціологічних методів передбачала проведення соціологічного анкетування та проведення експертних оцінок службовців органів місцевого са-

моврядування та посадових осіб об'єднаних територіальних громад Хмельницької області згідно з розробленою нами анкетною за блоками питань, які були сформовані за основними напрямками формування та реалізації державної політики у сфері земельних відносин України, а саме: змісту і вагомості причин, які обумовлюють виникнення проблем у сфері земельних відносин; пріоритетності напрямів державної політики в сфері регулювання земельних відносин; пріоритетності напрямів державної політики реформування земельних відносин у містах та населених пунктах; пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку ринку землі в Україні; доцільності запровадження механізмів іпотечно-го кредитування під заставу землі; пріоритетних напрямів удосконалення механізмів справляння плати за землю; пріоритетних напрямів підвищення ефективності державного управління сферою земельних відносин.

Обробка даних, систематизація, кластеризація та оцінка пріоритетності причин та перспективних напрямів формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин здійснювалась у відповідності до змістової логіки наступних етапів.

Перший етап передбачав проведення первинної обробки даних анкетування — підрахунок відповідей, їх цифрову кодифікацію, визначення питомої ваги коефіцієнтів значущості, визначення відсоткового розподілу відповідей респондентів за напрямками державної політики відповідної сфери земельних відносин, визначення наявності або відсутності достовірної різниці в оціночних судженнях державних службовців за блоками питань анкети шляхом розрахунку Q статистики однорідності двох біноміальних вибірок за формулою:

$$Q = \frac{P_1 - P_2}{\sqrt{\frac{P_1(1-P_1)}{n_1} + \frac{P_2(1-P_2)}{n_2}}}$$

де: p — відношення n (значення ознаки) до N (загальна кількість вибірки), відповідно до вимог наукової літератури [10].

На другому етапі нами було проведено систематизацію, кластеризацію та рейтингову оцінку перспективних напрямів державної політики в сфері земельних відносин за методом сумарної бальної оцінки з ваговими коефіцієнтами значущості, яка є лінійною функцією: $A1 \cdot K1 + A2 \cdot K2 + A3 \cdot K3 - A4 \cdot K4 = \text{Бали}$ [11].

Третій етап передбачав проведення непараметричного кореляційного аналізу шляхом визначення коефіцієнта "тау Кендалла" з метою встановлення факту наявності або відсутності взаємозв'язків між досліджуваними показниками, проведення непараметричного дисперсійного аналізу Фрідмана та розрахунку коефіцієнта конкордації Кендалла з метою встановлення узгодженості думок експертів з досліджуваних питань, а також факторний аналіз за методом головних компонент з метою зменшення розмірності вихідних даних для встановлення найбільш вагомих факторів впливу на процеси формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин України. Для вирішення вищезначених завдань були використані комп'ютерні математико-статистичні комплекси IBM SPSS Statistics 23 [3; 5], програми Microsoft Excel 2016 відповідно до вимог визначених у спеціальній літературі [8].

Загальна площа земельного фонду України складає 60354,9 тис. гектарів, який відповідно до проваджуваної державної політики в сфері земельних відносин, економічної діяльності суб'єктів господарювання, процесів приватизації, зміни кліматично-погодних умов, екологічного навантаження змінює свою структуру за видами земельних угідь та цільового господарського використання. Як свідчить аналіз динаміки змін площ сільськогосподарських угідь, їх кількість у структурі земельного фонду України перманентно зменшується.

Так, у період з 1994 по 2005 рр. площа сільськогосподарських угідь зменшилась на 126,6 тис. га, але найбільшими негативними темпами змін характеризувався період з 2008 по 2014 роки (-138,3 тис. га), що свідчить про посилення негативних тенденцій і збільшення темпів деградації земель сільськогосподарського призначення за останні роки, адже негативні зміни були за цей шести річний період більшими ніж за десятилітній попередній період. Сталими позитивними змінами характеризуються показники забудови земель та лісовкритих площ. Так, площа забудованих земель починаючи з 1994 по 2016 роки збільшилась на 166,7 тис. га і на 302,1 тис. га лісовкритих площ відповідно. В розрізі розподілу земельного фонду України між основними землекористувачами за двадцятирічний період з 1994 по 2015 рр. відстежуються принципові зміни.

За даними Держгеокадастру [12] площа земель, які знаходяться у власності чи користуванні сільськогосподарських підприємств зменшилась на 39,6% (23903,9 тис. га), а площа земель яка використовується громадянами збільшилась на 24,7% (14881,6 тис. га), також збільшилась площа земель, які знаходяться у лісогосподарських підприємств та площа земель запасу на 2,8% (1660,0 тис. га) і 12,3% (10775,7 тис. га) відповідно. Це, на нашу думку, свідчить про наявність негативних латентних економічних процесів і не ефективної державної політики в сфері розвитку сільського господарства України з одного боку, і інтенсивних процесів роздержавлення землі із подальшою її приватизацією фізичними особами, що відповідає змісту стратегічного завдання державної політики в сфері земельних відносин останніх десятиріч в частині закріплення непорушності права приватної власності на землю.

У зв'язку із наявними процесами, на нашу думку, на часі є проведення дослідження щодо встановлення відсоткового розподілу землі відповідно до соціально-майнового стану громадян, встановлення законності підстав набуття земельних ділянок окремими категоріями громадян, особливо державними службовцями, політиками, народними депутатами тощо.

Розглядаючи структуру сільськогосподарських земель слід відзначити, що впродовж 2014—2016 рр. у цілому їх площа зменшилась на 18,1 тис. га. Найбільшим скороченням площ характеризувались перелоги (17,5 тис. га), пасовища (12,7 тис. га), сіножаті (2,4 тис. га), багаторічні насадження (1,1 тис. га). Позитивною є динаміка змін площ ріллі в структурі сільськогосподарських угідь, а саме впродовж 2014—2016 років відбулось збільшення площ ріллі на 15,8 тис. га. Також позитивними сталими кількісними змінами характеризуються площі лісів та лісовкриті площі, яких стало більше на 7,8 тисяч га, і водночас зменшується кількість

площ вкритих чагарниками (0,8 тис. га), що, на нашу думку, є позитивними процесами, які свідчать про зростання культури догляду та благоустрою земельних ділянок, адже також збільшується площа земель вкритих лісовою рослинністю (6,9 тис. га) і зменшується площа земель не вкритих лісовою рослинністю (0,9 тис. га). Перманентно стало зростає кількість площ земельних ділянок, які знаходяться під житловою забудовою (5,4 тис. га), землі промисловості (1 тис. га), землі під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами та відповідними спорудами (1,3 тис. га), землі, які використовуються для транспорту та зв'язку (0,9 тис. га) тощо.

Дослідження рейтингового розташування областей України за показниками середнього розміру орендної плати за землю, кількістю укладених договорів оренди земельної частки (паїв), площ земель переданих в оренду за договорами, розміру плати за оренду земельних паїв у грошовому еквіваленті за рік дозволяє констатувати, що за усіма цими показниками станом на 2015—2016 рр. найкращими були Полтавська, Кіровоградська, Харківська області, а найгіршими Львівська, Чернівецька, Волинська області. Найбільшою кількістю проданих земель несільськогосподарського призначення державної та комунальної власності станом на 2016 рік характеризується Львівська, Волинська, Харківська області та м. Київ, а найменшою Луганська, Донецька, Миколаївські області.

Аналіз даних щодо проданих на земельних торгах органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування вільних від забудови земельних ділянок державної та комунальної власності станом на 2016 р. свідчить, що найбільше продано земельних ділянок у Вінницькій, Львівській, Хмельницькій областях, а найменше в Харківській, Миколаївській, Луганській, Одеській областях.

Одним із найважливіших напрямів реалізації державної політики в сфері земельних відносин є удосконалення механізму нормативної грошової оцінки земель, яка є базою справляння плати за землю та інших обов'язкових платежів — державного мита при обміні земельних ділянок, розміру орендної плати за земельні ділянки державної або комунальної форми власності.

Важливість удосконалення даного механізму обумовлюється також процесами децентралізації, які надають більший обсяг повноважень і самостійності місцевим органам державної влади, територіальним громадам в реалізації завдань соціально-економічного розвитку регіонів, з одного боку, а з іншого — необхідна фінансова база реалізації цих повноважень, джерелом утворення якої є надходження до місцевих бюджетів коштів із збору земельного податку.

Так за даними Держгеокадастру України [13] відстежується зростання вартості земель сільськогосподарського призначення в залежності від регіону на 10—30%. Основними факторами, які обумовлюють таке зростання на думку фахівців Держгеокадастру України є розвиток інфраструктури, транспортних шляхів, надходження інвестицій. Водночас, найменш динамічне в межах 5% цей показник зростає в селах, де розвиток інфраструктури відбувається повільно. Ці процеси обумовлюють також зростання орендної плати за землі

сільськогосподарського призначення (паї), яка станом на 2017 р. у середньому по Україні складає 1369,0 гривень за один гектар на рік, що значно більше у порівнянні із 2016 роком — 1093,4 гривні за рік [14; 15].

Вагомою складовою державної політики в сфері земельних відносин з огляду забезпечення гарантованих державою соціальних пільг для військовослужбовців, які беруть участь в операції об'єднаних сил на сході України є надання їм земельних ділянок у рамках безоплатної приватизації. За даними Держгеокадастру України [16] у власність військовослужбовцям станом на 2015 р. передано 3332 земельні ділянки загальною площею 1727,99 гектара. Найбільшу кількість заяв подано у Волинській, Київській, Львівській областях, а найменшу у Луганській, Одеській і Харківській областях.

Відповідно до завдань нашого дослідження нами було проведено соціологічне опитування службовців органів місцевого самоврядування, посадових осіб об'єднаних територіальних громад Хмельницької області з метою встановлення перспективних напрямів формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин, причин, які негативно впливають і обумовлюють недоліки в процесах реалізації державної політики органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування.

У соціологічному опитуванні приймали участь 86 осіб, що дозволяє стверджувати про те, що вибірка є репрезентативною та достатньою для апроксимації результатів дослідження на усю генеральну сукупність.

Згідно проведених розрахунків, з урахуванням рекомендацій наукової літератури [2] та даних Хмельницького центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державних влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, щодо загальної кількості державних службовців органів державної влади та місцевого самоврядування Хмельницької області, яка становить станом на 01.01.2018 року — 4700 осіб, достатньою за кількістю є вибірка у 67 осіб для отримання результатів з точністю 90,0%, з похибкою 10%, а для заданої нами кількості анкетованих (86 осіб) довірчий інтервал за рівнем значущості 95% з вірогідністю відповіді "так", "ні" 0,5 складає $\pm 10,47\%$. У гендерному відношенні в опитуванні брали участь 51 особа жіночої статі та 35 осіб чоловічої у віковому розрізі від 20 до 30 років 26 респондентів, 31—45 років — 34, 46—60 років — 24 особи, і старші за 61 рік — два респонденти.

Результати експертних оцінок щодо ефективності формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин переконливо свідчать, що, на думку більшості, державних службовців вона є не ефективною, адже 55,8% опитуваних дали негативну відповідь, достеменність якої підтверджується значеннями Q критерія -2,061 на рівні значущості 0,05. Вагомим є той факт, що у віковому розрізі така оцінка формування і реалізації державної політики в сфері земельних відносин України набуває більш негативного значення із збільшенням віку респондентів, адже серед опитуваних 20—30 та 31—45 річного віку не було виявлено достеменної різниці в оціночних судженнях, тобто думки респондентів були діаметрально протилежними, а от осіб

46 років і старших встановлено достовірну більшість негативного оціночного судження з цього питання анкети ($Q = -2,302$, $p=0,05$). Власне цей факт свідчить про наявність у різних поколінь відмінних оціночних критеріїв ідеологічних парадигм, які закладені в основу формування державної політики в сфері земельних відносин України, і в першу чергу це стосується відносин власності на землю, участі держави в регулюванні соціально-економічних процесів, верховенства права, законності, довіри до влади тощо.

Наступним важливим питанням було визначення змісту та оцінка вагомості причин, які обумовлюють виникнення проблем в сфері земельних відносин України. Як свідчать результати дисперсійного аналізу Фрідмана та значення коефіцієнту конкордації Кендалла (0,83333) висловлені експертами оціночні судження з даного питання характеризуються великою мірою узгодженості. Експертами достеменно визначено, що кожен із чинників, які обумовлюють виникнення проблем у сфері земельних відносин, є вагомим, що підтверджується достовірно значущим значенням Q критерія 75,874, а загальна кількість позитивних відповідей за усіма питаннями цього блоку анкети становила 93%.

Також з метою встановлення значущості кожної із причин із врахуванням міри вагомості було проведено визначення їх рейтингу із використанням методу сумарної бальної оцінки. Зокрема достовірно встановлено, що, на думку експертів, найбільш значущими є такі причини, які обумовлюють виникнення проблем у сфері земельних відносин України, а саме: 32,8 бали (1 місце в рейтингу) — відсутність комплексного підходу до розвитку сільських територій, регулювання земельних відносин у містах та населених пунктах; 30,5 балів (2 місце в рейтингу) — порушення прав та законних інтересів учасників земельних відносин, недосконале земельне законодавство; 29,9 балів (3 місце в рейтингу) — відсутність чітко визначених цілей та механізмів їх досягнення в чинних програмах розвитку земельних відносин. Найменш вагомими причинами, на думку державних службовців, є: низька ефективність діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування щодо формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин (22,7 балів, 6 місце в рейтингу) та відсутність сформованого ринку землі (27,8 балів, 5 місце в рейтингу).

Також слід відзначити, що великою кореляційною залежністю характеризуються показники висловлених думок експертів між відсутністю чітко визначених цілей і механізмів їх досягнення в чинних програмах розвитку земельних відносин та неефективною економічною реформою в сфері земельних відносин (тау Кендалла 1,000) та між відсутністю сформованого ринку землі і комплексного підходу до розвитку сільських територій, регулювання земельних відносин у містах та населених пунктах. На нашу думку, це свідчить про необхідність врахування такої залежності під час розробки змісту державної політики в сфері земельних відносин в Україні шляхом передбачення в програмних заходах пріоритетності економічної складової розвитку земельних відносин, а також вироблення ефективної та соціально спрямованої політики щодо формування ринку землі.

Також це дозволить під час формування і реалізації державної політики в сфері земельних відносин застосовувати засоби і методи, механізми, які за своєю спрямованістю і функціональністю могли б комплексно вирішувати поставлені завдання.

Факторний аналіз, відповідно до завдань нашого дослідження використовувався для відбору та уніфікації інформації і основним завданням якого, є групування досліджуваних причин за основними відмінностями встановлених у ході кореляційного аналізу. Це дозволило сформувати агрегатні змінні шляхом скорочення вихідного масиву даних і отримати їх оптимізовану структуру, а також встановити ті з них, які найбільшим чином в сукупності впливають на ефективність формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин України.

До факторного аналізу було включено шість показників причин, які обумовлюють виникнення проблем у сфері земельних відносин України і, як свідчать результати тесту Kaiser-Meyer-Olkin та критерій сферичності Barletta, вибірка для проведення факторного аналізу є прийнятною (КМО: 0,535 — задовільна адекватність; $p < 0,002$). Проведений факторний аналіз дозволив виокремити два фактори, які здійснюють вагомий вплив на процеси формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин України із сукупною пояснюваною дисперсією 98,1%.

Перший фактор утворили причини, які на нашу думку більше характеризують процеси формування державної політики в сфері земельних відносин, і саме в частині її аналітично-програмної складової із внеском до сукупної дисперсії 73,9%, які впорядковані нами за факторним навантаженням: відсутність сформованого ринку землі (0,996), порушення прав і законних інтересів учасників земельних відносин, недосконале земельне законодавство (0,969), відсутність комплексного підходу до розвитку сільських територій і земельних відносин у містах (0,958), неефективна економічна реформа (0,928), відсутність чітко визначених цілей та механізмів їх досягнення в програмах розвитку земельних відносин (0,851).

Другий фактор утворений лише однією причиною із внеском до сукупної дисперсії 24,1%, а саме низька ефективність діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування щодо формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин (факторне навантаження 0,992). На нашу думку, саме цей фактор є провідним чинником впливу на ефективність процесів реалізації державної політики в сфері земельних відносин, що обумовлює необхідність розробки програми дій щодо удосконалення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в сфері земельних відносин України за функціональними напрямками і рівнями управління.

П'ятий пункт анкети передбачав визначення і ранжування за пріоритетністю напрямів розвитку земельних відносин в Україні. Цифрові значення дисперсійного аналізу та коефіцієнту конкордації (0,76186) свідчать про достатню узгодженість експертних оцінок висловлених опитуваними державними службовцями. За усіма пунктами п'ятого розділу анкети були переважно отримані позитивні відповіді, узагальнюючий відсоток

яких становив 94,1%, а негативних відповідей за усіма пунктами даного підрозділу було 5,9%, що дозволяє стверджувати за показником Q критерія ($119,2 > 1,64$, $p=0,05$) про достовірну різницю в оціночних судженнях державних службовців. Це дозволяє стверджувати про важливість кожного із напрямів розвитку земельних відносин в Україні, які ми проранжували за їх значущістю на основі отриманих бальних оцінок із урахуванням вагових коефіцієнтів.

Першим пріоритетним напрямом удосконалення розвитку земельних відносин в Україні експертами визнано завдання щодо розмежування земель державної і комунальної власності, удосконалення порядку придбання земельних ділянок для державних потреб і потреб територіальних громад (34,9 бали).

Другим пріоритетним напрямом було визнано із 33,4 балами напрям удосконалення механізму визначення на місцевості меж земельних ділянок, посвідчення права приватної власності на землю, державної реєстрації земельних ділянок і прав на них, а третім пріоритетним напрямом визнано спрощення умов надання земельних ділянок громадянам для ведення особистого підсобного господарства, індивідуального житлового будівництва, випасання худоби тощо (32,3 бали).

Найменш пріоритетними і відповідно доцільними з точки зору державного регулювання визначено такі напрями розвитку земельних відносин в Україні: надання у постійне користування земельних ділянок із земель державної власності лише державним, а із земель комунальної власності лише комунальним підприємствам (21,9 бали); безоплатне надання земельних ділянок працівникам соціальної сфери села (23,5 бали); забезпечення першочергового права викупу земельних ділянок державної і комунальної власності їх орендарями (27,2).

Отже, проведений кореляційний аналіз за даним розділом анкети засвідчив наявність великої кількості достовірно значущих взаємозв'язків, що дозволяє стверджувати про складну структуру та вагомий взаємовплив різноманітних чинників на процеси удосконалення розвитку земельних відносин в Україні.

Слід відзначити, що із дванадцяти досліджуваних напрямів лише чотири не мають жодної кореляції із іншими показниками, а саме напрями, які стосуються удосконалення процесів надання та передачі у безоплатне та постійне користування, права викупу земельних ділянок, що дозволяє викремити їх у самостійну групу чинників розвитку земельних відносин в Україні. Тому з метою впорядкування і виокремлення вагомих чинників сукупного впливу на розвиток земельних відносин в Україні нами був проведений факторний аналіз, адже за критеріями сферичності Барлета (0,674) вибірка є прийнятною для його. В результаті проведеного факторного аналізу було виокремлено два фактори із загальною накопиченою дисперсією 94,4%.

Перший фактор утворили десять показників із внеском до сукупної дисперсії 70,9%, які, на нашу думку, характеризують у першу чергу чинники удосконалення механізмів реалізації державної політики в сфері земельних відносин України, наведемо перших три з них відповідно до коефіцієнтів факторного навантаження: удосконалення механізму визначення на місцевості меж земельних ділянок, посвідчення права приватної влас-

ності на землю, державної реєстрації земельних ділянок і прав на них (0,992), гарантування кожному власнику земельних ділянок на свій розсуд розпоряджатись своєю власністю відповідно до закону (0,991), розмежування земель державної і комунальної власності, удосконалення порядку придбання земельних ділянок для державних потреб і потреб територіальних громад (0,969).

Другий фактор утворили два показника із загальним внеском до накопиченої дисперсії 23,4%, а саме: надання у постійне користування ділянок із земель державної власності лише державним, а комунальної власності лише комунальним підприємствам (0,943) та безоплатне надання земельних ділянок працівникам соціальної сфери села (0,921), що, на нашу думку, дозволяє його характеризувати як чинник відносин власності на землю, який є вагомим і вимагає його врахування під час формування державної політики у сфері земельних відносин, розроблення відповідної стратегії реалізації цих напрямів удосконалення державної політики.

Як свідчать результати дисперсійного аналізу Фрідмана та значення коефіцієнту конкордації Кендалла (0,94617), узгодженість експертних оцінок є високою щодо визначення пріоритетних напрямів реформування земельних відносин у містах та населених пунктах України. За усіма пунктами шостого розділу анкети службовцями було надано переважно позитивні відповіді, які в сукупності становили 97,2%, а негативних відповідей було лише 2,8%, а достовірність експертних оцінок підтверджується високим значенням Q критерія — 138,8.

Відповідно до застосовуваної нами моделі оцінки було визначено рейтинги напрямів реформування земельних відносин у містах та населених пунктах України за їх пріоритетністю. Перших три місця у рейтингу посіли наступні напрями: забезпечення захисту інтересів територіальних громад щодо соціального, економічного та територіального розвитку населених пунктів, збереження ландшафтних та історико-культурних особливостей (37,2 бали); урахування інтересів територіальних громад населених пунктів при прийнятті рішень щодо зміни меж міст (35,9 бали); удосконалення механізмів земельно-кадастрової інвентаризації, формування меж територій населених пунктів, визначення меж прибудинкових територій у зонах житлової забудови (35,2 бали). Менш пріоритетними, на думку опитованих, є напрями: надання інвесторам можливості придбання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності для здійснення підприємницької діяльності (26,4 бали) та розробка і впровадження диференційованого земельного податку, пільгового кредитування (31,5 бали).

Таким чином, можна констатувати, що провідними виступають напрями формування державної політики в сфері земельних відносин із чітким визначенням і законодавчим закріпленням змісту інтересів територіальних громад у вище означених процесах, розширенням прав визначати їх зміст на місцевому рівні, що, на нашу думку, вимагає окремих наукових досліджень.

Проведений кореляційний аналіз підтвердив наявність високих корелятивних зв'язків між п'ятьма напра-

мами рейтингу, що дозволяє стверджувати про наявність системної єдності їх впливу на процеси реформування земельних відносин у містах та населених пунктах України, що дозволить застосовувати комплексні механізми їх реалізації.

Слід відзначити, що такі напрями, як надання можливості інвесторам придбання земельних ділянок із земель державної та комунальної власності для здійснення підприємницької діяльності та розробка і впровадження диференційованого земельного податку, пільгового кредитування не корелюють з жодним із інших напрямів, що дозволяє констатувати необхідність їх окремого розгляду і визначення механізмів формування та реалізації.

Доцільно констатувати, що в результаті проведеного факторного аналізу за цим розділом анкети було виділено лише один фактор, в який увійшли усі показники, тому ми не наводимо його числові дані.

Надзвичайно актуальним і водночас суперечливим є питання формування і подальшого розвитку ринку землі. Як свідчать результати дисперсійного аналізу та високе значення коефіцієнту конкордації 0,79375, узгодженість експертних оцінок з цього розділу анкети за усіма пунктами є достатньо високою. Опитувані службовці визнали переважною більшістю наданих оцінок вагомість і значущість усіх напрямів із загальною кількістю позитивних відповідей у 93,8% водночас, негативних відповідей було лише 6,2%, а значення Q критерія сукупної достовірності різниці значень між позитивними і негативними відповідями становить 93,948.

Проведена рейтингова оцінка вагомості пріоритетності напрямів розвитку землі в Україні за даними експертних оцінок переконливо свідчить, що найбільш пріоритетними державні службовці вважають наступні із них: надання пільгових умов інвесторам у разі освоєння ними земельних ділянок зі складними ґрунтовими та інженерними умовами, сприяння концентрації сільськогосподарських угідь у активної частини сільського населення (31,4 бали); державне регулювання освоєння земельних ділянок відповідно до екологічних вимог та вимог щодо забезпечення продуктивності угідь (31,3 бали); функціональне відокремлення ринку земель сільськогосподарського призначення від ринку земель іншого призначення (30,0 балів); розвиток мережі земельних аукціонів у тому числі і земель сільськогосподарського призначення (29,7 бали); відведення в натурі земельних ділянок усім бажаним власникам, спрощення порядку видачі державних актів на право приватної власності на землю (29,2 бали). Найменшою пріоритетністю розвитку ринку землі на думку переважної більшості державних службовців характеризуються такі: введення до обігу (вільна купівля продаж) земель сільськогосподарського призначення (23,3 бали), удосконалення механізму іпотечного кредитування під заставу землі (25,9 бали), стимулювання приватизації земельних ділянок несільськогосподарського призначення (28,3 бали).

Аналіз кореляційної матриці свідчить про наявність вагомих взаємозв'язків між досліджуваними показниками, а особливо показовим є наявність повної функціональної залежності між напрямками введення до обігу (вільна купівля продаж) земель сільськогосподарського призначення та удосконалення механізмів іпотеч-

ного кредитування під заставу землі. На нашу думку, це пояснюється тим, що впровадження іпотечного кредитування під заставу землі, в такому контексті сільськогосподарського призначення, не можливе без попереднього введення вільного обігу земель сільськогосподарського призначення на основі механізму приватної власності на неї.

Слід відзначити, що в українському суспільстві не існує одностайної думки щодо вирішення цього питання, і як свідчать результати реформ проваджуваних в Україні, зарубіжний досвід в більшості випадків не є ефективним засобом вирішення соціально-економічних проблем нашої держави. Тому, на нашу думку, в країні у якій відсутня будь-яка соціальна-економічна стабільність, поглиблюється економічна криза, стагнація усіх галузей виробництва, відсутня культура чесного та соціально спрямованого підприємництва, наявний високий рівень корупції в усіх сферах суспільного життя розгляд питання приватизації землі сільськогосподарського призначення, яка є стратегічним ресурсом держави і народу України є не на часі. Результати факторного аналізу за показниками напрямів розвитку ринку землі в Україні свідчать, що вибірка за значенням критерія адекватності 56,009 є прийнятною, і в ході якого було виокремлено два фактори впливу на процеси розвитку ринку землі в Україні із загальною накопиченою дисперсією 98,5%.

Перший фактор із загальною дисперсією 54,1% утворили такі найбільш вагомні напрями розвитку ринку землі: відведення в натурі земельних ділянок усім бажаним власникам, спрощення порядку видачі державних актів на право приватної власності на землю (0,981); державне регулювання освоєння земельних ділянок відповідно до екологічних вимог та вимог щодо забезпечення продуктивності земель (0,948); функціональне відокремлення ринку земель сільськогосподарського призначення від ринку земель іншого призначення (0,901). Як свідчить зміст цього фактору, провідними тут виступають напрями удосконалення реалізації державної політики в сфері земельних відносин України, а саме в частині функціональної діяльності органів державної влади.

Другий фактор із внеском до загальної накопиченої дисперсії 44,3% утворили такі напрями: введення до обігу (купівля продаж) земель сільськогосподарського призначення (0,984); впровадження механізму іпотечного кредитування під заставу землі (0,924); стимулювання приватизації земельних ділянок несільськогосподарського призначення (0,714), що дозволяє нам віднести його пріоритетну дію на процес формування державної політики в сфері земельних відносин, адже ці напрями відображають стратегічні завдання щодо формування економічної системи нашої країни, визначають пріоритети власності на засоби і фактори виробництва, формування соціально зорієнтованої економіки змішаного типу тощо.

Наступним питанням анкети було визначення пріоритетних напрямів удосконалення механізму справляння плати за землю. Достатньо високе значення коефіцієнту конкордації Кендалла (0,70000) свідчить про високий рівень узгодженості думок експертів з цього питання. Узагальнена кількість позитивних відповідей за

усіма питаннями даного розділу анкети становила 95,1%, а негативних 4,9%, що свідчить про важливість кожного із напрямів удосконалення механізмів справляння плати за землю ($Q=76,225 > 1,64$). Розрахунки рейтингової оцінки кожного із напрямів дозволили їх впорядкувати за наступною пріоритетністю: запровадження реєстрів платників земельного податку та орендної плати (36,2 бали); диференціацію максимальних ставок земельного податку залежно від ринкової оцінки землі (30,7 бали); установлення залежності між розміром плати за землю і накладенням на земельну ділянку обмежень у її використанні (29,1 бали); скорочення пільг зі сплати земельного податку (25,2 бали).

Таким чином, доцільно зробити висновок, що на думку експертів доцільним є подальше провадження і перегляд діючих нормативно-правових норм які передбачають умови за яких можливе надання пільг зі сплати земельного податку, адже напрям скорочення пільг зі сплати земельного податку було визнано державними службовцями як найменш пріоритетний. Також слід відзначити, що існує повна функціональна залежність ("тау Кендалла" = 1,000) за даними опитування державних службовців між напрямками диференціації максимальних ставок земельного податку залежно від ринкової оцінки землі та запровадження реєстрів платників земельного податку та орендної плати, що, на нашу думку, може пояснюватись тим, що першу ознаку можливо і доцільно використовувати як один із ключів відбору та формування бази даних про платників податків, формування на її основі категорійних груп таких платників. Проведений факторний аналіз виявив лише один фактор, у який увійшли усі показники цього розділу анкети, тому ми не наводимо цифрові значення.

Останній розділ анкети був присвячений надзвичайно важливому питанню, а саме шляхам підвищення ефективності державного управління у сфері земельних відносин, яке, на нашу думку, провідною мірою забезпечує ефективність реалізації державної політики в сфері земельних відносин. Показовим є те, що надзвичайно високий коефіцієнт конкордації, а саме 0,96400 на рівні значущості $p < 0,00000$ переконливо доводить про наявність повної узгодженості експертних оцінок з даного блоку анкети. Середній відсоток позитивних відповідей за усією сукупністю питань становив 97,0%, а негативних — 3,0%, що свідчить про важливість усіх шляхів підвищення ефективності державного управління в сфері земельних відносин, адже достовірність різниці за позитивними і негативними відповідями підтверджена високим значенням Q критерія — 175,959.

Проведена рейтингова оцінка на основі висловлених експертами оціночних суджень дозволила впорядкувати шляхи підвищення ефективності державного управління за їх вагомістю, наведемо п'ять перших із них: введення автоматизованих систем управління обробкою і надання даних з державного кадастру (36,5 балів); введення чітких і зрозумілих критеріїв оцінки ефективності діяльності органів державної влади в сфері земельних відносин, нормативно-правове закріплення показників якості діяльності органів державної влади щодо надання адміністративних послуг, ведення державного земельного кадастру тощо (34,1 балів); запровадження економічних стимулів охо-

рони земель їх власниками, підвищення їх зацікавленості у захисті земель від негативних наслідків господарської діяльності (34,0 балів); удосконалення порядку контролю за використанням та охороною земель, механізму моніторингу земель та землекористувань (33,7 балів); більш чітку розмежування повноважень органів державної влади і органів місцевого самоврядування (33,6 балів). Менш пріоритетними шляхами підвищення ефективності державного управління в сфері земельних відносин державні службовці вважають такі: створення координаційних центрів щодо здійснення на міжвідомчій основі контролю за використанням земель, удосконалення діяльності органів контролю й охорони земель у частині їх взаємодії з органами охорони правопорядку, прокуратури тощо (29,2 балів); розширення мережі центрів надання адміністративних послуг у сфері земельних відносин (30,3 балів); поліпшення профілактичної роботи з попередження порушень земельного законодавства, інформування населення про діяльність органів, які здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель (31,6 балів).

Проведені в подальшому розрахунки коефіцієнтів кореляції та факторний аналіз засвідчили наявність суттєвих корелятивних взаємозв'язків між досліджуваними показниками та виявили лише один фактор впливу на ефективність державного управління в сфері земельних відносин, що дозволяє констатувати необхідність їх врахування під час розробки і впровадження комплексних заходів по кожному із шляхів підвищення ефективності державного управління в сфері земельних відносин України. Водночас необхідно відзначити, що напрям поліпшення профілактичної роботи з порушень земельного законодавства, інформування населення про діяльність органів, які здійснюють державний контроль за використанням і охороною земель не корелює із жодним з інших, що, на нашу думку, зумовлює необхідність його виокремлення в окремий програмно-цільовий напрям діяльності органів державної влади в сфері земельних відносин.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз сучасної державної політики в сфері земельних відносин України дозволив сформувати матрицю стратегічних завдань за напрямками державної політики на основі їх пріоритетності, що дозволить підвищити ефективність вирішення найбільш нагальних завдань щодо удосконалення процесів формування і реалізації державної політики в сфері земельних відносин, раціональніше використовувати ресурси та сконцентрувати зусилля органів державної влади на розв'язанні більш гострих проблем у сфері земельних відносин, створити на її основі дорожню карту формування і подальших векторів розвитку за кожним напрямом державної політики в сфері земельних відносин України.

Слід відзначити, що наша гіпотеза щодо необхідності розробки критеріїв і оцінки ефективності механізмів формування та реалізації державної політики в сфері земельних відносин України, як одного із найважливіших шляхів підвищення ефективності діяльності органів державної влади в сфері земельних відносин, у повній мірі підтвердилась.

Перспективою подальших розвідок даної проблематики, є на наш погляд пошук шляхів підвищення ефективності діяльності органів державної влади в сфері земельних відносин.

Література:

1. Концепція Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року [Електронний ресурс] Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 №743-р. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/743-2009-%D1%80>
2. Кулинич О.І. Теорія статистики: [підручн.] / О.І. Кулинич, Р.О. Кулинич [4-те вид., переробл. і доповн.] — К.: Знання, 2009. — 311 с.
3. Кулинич Р.О. Статистична оцінка чинників соціально-економічного розвитку: [навч. посіб.] / Р.О. Кулинич. — К.: Знання, 2007. — 311 с.
4. Наследов А.Д. SPSS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках: [учеб. пособ.] / А.Д. Наследов. — СПб.: Питер, 2005. — 416 с.
5. Вайдлих Вольфганг. Социодинамика: системный подход к математическому моделированию в социальных науках: [пер. с англ.] / [под ред. Ю.С. Попкова, А.Е. Семечкина]; изд. 2-е. — М.: Едиториал УРСС, 2005. — 480 с.
6. Кобзарь А.И. Прикладная математическая статистика. Для инженеров и научных работников / А.И. Кобзарь. — М.: Физматлит, 2006. — 816 с.
7. Кулинич О.І. Теорія статистики: [підручн.] / О.І. Кулинич, Р.О. Кулинич [4-те вид., переробл. і доповн.] — К.: Знання, 2009. — 311 с.
8. Статистика для менеджеров с использованием Microsoft Excel: [пер. с англ.]; 4-е изд. — М.: Издательский дом "Вильямс", 2004. 1312 с.
9. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов [3-е изд., испр.] — М.: Омега-Л, 2007. — 567 с.
10. Орлов А.И. Эконометрика: учебник для вузов / А.И. Орлов. — Ростов н/Д: Феникс, 2009. — 276 с.
11. Орлов А.И. Организационно-экономическое моделирование: учебник: Ч. 2: Экспертные оценки / А.И. Орлов. — М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана. — 2011. — 486 с.
12. Структура земельного фонду України та динаміка його змін [Електронний ресурс]: Держгеокадастр. — Режим доступу: <http://land.gov.ua/info/struktura-zemelnoho-fondu-ukrainy-ta-dynamika-ioho-zmin/>
13. Держгеокадастр сприяє зростанню податкових надходжень [Електронний ресурс]: Держгеокадастр. — Режим доступу: <http://land.gov.ua/info/derzhheokadastr-spryaie-zrostanniu-podatkovykh-nadkhodzhen/>
14. Інфографіка: Середня орендна плата за землі сільськогосподарського призначення (паї) в Україні в 2017 році [Електронний ресурс]: Держгеокадастр. — Режим доступу: <http://land.gov.ua/info/infohrafika-serednia-orendna-plata-za-zemli-silskohospodarskoho-pryznachennia-pai-v-ukraini-v-2017-rotsi/>
15. Інфографіка: Середня орендна плата за землі сільськогосподарського призначення (паї) в Україні в 2016 році [Електронний ресурс]: Держгеокадастр. —

Режим доступу: <http://land.gov.ua/info/infohrafika-serednia-orendna-plata-za-zemli-silskohospodarskoho-pryznachennia-pai-v-ukraini-v-2016-rotsi/>.

16. Інфографіка: Держгеокадастр узагальнив дані про виділення землі учасникам АТО [Електронний ресурс]: Держгеокадастр. — Режим доступу: <http://land.gov.ua/info/infohrafika-derzhheokadastr-uzahalnyv-dani-pro-vydilennia-zemli-uchasnykam-ato/>

References:

1. The Cabinet of Ministers of Ukraine (2009), "The Concept of the State Target Program for the Development of Land Relations in Ukraine for the period up to 2020", available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/743-2009-%D1%80> (Accessed 07 August 2018).
2. Kulinich, O.I. and Kulinich, R.O. (2009), "Theory of Statistics" [pidruchny'k], Kyiv, Ukraine.
3. Kulinich, R.O. (2007), "Statistical evaluation of social and economic development" [navchal'ny'j posibny'k], Kyiv, Ukraine.
4. Nasledov, A.D. (2005), "SPSS: Computer Data Analysis in Psychology and Social Sciences", Peter, Russia.
5. Weidlich, W. (2005), "Socio-dynamics: a systematic approach to mathematical modeling in the social sciences", Moscow, Russia.
6. Kobzar, A.I. (2006), "Applied mathematical statistics. For engineers and scientists", Moscow, Russia.
7. Kulinich, O.I. and Kulinich, R.O. (2009), "Theory of Statistics" [pidruchny'k], Kyiv, Ukraine.
8. Statistics for managers using Microsoft Excel (2004), Moscow, Russia.
9. Yadov, V.A. (2007), "Strategy of sociological research. Description, explanation, understanding of social reality", Moscow, Russia.
10. Orlov, A.I. (2009), "Econometrics: a textbook for high schools", Rostov-na-Donu, Russia.
11. Orlov, A.I. (2011), "Organizational-economic modeling", Moscow, Russia.
12. The structure of the land fund of Ukraine and the dynamics of its changes (2015), available at: <http://land.gov.ua/info/struktura-zemelnoho-fondu-ukrainy-ta-dynamika-ioho-zmin/> (Accessed 07 August 2018).
13. The State Tax Inspectorate contributes to the growth of tax revenues (2015), available at: <http://land.gov.ua/info/derzhheokadastr-spryaie-zrostanniu-podatkovykh-nadkhodzhen/> (Accessed 07 August 2018).
14. Infographics: Average rent for agricultural land (units) in Ukraine in 2017 (2017), available at: <http://land.gov.ua/info/infohrafika-serednia-orendna-plata-za-zemli-silskohospodarskoho-pryznachennia-pai-v-ukraini-v-2017-rotsi/> (Accessed 08 August 2018).
15. Infographics: Average rent for agricultural land (units) in Ukraine in 2016 (2016), available at: <http://land.gov.ua/info/infohrafika-serednia-orendna-plata-za-zemli-silskohospodarskoho-pryznachennia-pai-v-ukraini-v-2016-rotsi/> (Accessed 08 August 2018).
16. Infographics: The State Geocadaster has summarized data on the allocation of land to ATO participants (2015), available at: <http://land.gov.ua/info/infohrafika-derzhheokadastr-uzahalnyv-dani-pro-vydilennia-zemli-uchasnykam-ato/> (Accessed 08 August 2018).

Стаття надійшла до редакції 26.07.2018 р.